

Наталія Потій

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАХОДИ ПОВІТОВИХ І ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЩОДО ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЗАГАЛЬНОЇ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ У II ПОЛОВИНІ XIX ст.

У статті аналізується діяльність повітових та губернського земств Чернігівської губернії з підготовки до впровадження загального початкового навчання. Дається характеристика проектів повітових земств, приватних осіб, досліджується робота губернської управи і постійної комісії з народної освіти щодо з'ясування становища народної освіти та проведення розрахунків для запровадження загального навчання.

Ідея запровадження загального початкового навчання формувалася протягом тривалого часу, відповідно до розвитку усвідомлення серед діячів земських установ необхідності поширення освіти та зростання потреб населення. На перепоні реалізації цього вкрай необхідного заходу стояли обмежені фінансові можливості земств та щонайменше байдуже, а здебільшого негативне ставлення до просвіти сільського населення уряду. Проте протягом II половини XIX ст. це питання неодноразово піднімалось як повітовими, так і губернськими земствами, що стало основою для поступової реалізації загального початкового навчання на початку XX ст.

Незважаючи на значний інтерес дослідників до розвитку земської початкової освіти, залишається чимало проблем, які потребують вивчення. Зокрема, вкрай обмежено висвітлені перші кроки на шляху до загального навчання. Ряд кандидатських дисертацій, присвячених освітній діяльності земств України, лише згадують окремі пропозиції впровадження загального початкового навчання у Чернігівській губернії у II половині XIX ст. [1].

Значний інтерес у місцевих дослідників викликало питання розвитку народної освіти наприкінці XIX - на початку XX ст., що пов'язано з активізацією у цьому напрямку діяльності земств та вже очевидними досягненнями у розширенні шкільної мережі [23]. Так, В.Шевченко присвятив статтю становищу початкової освіти на Лівобережній Україні (Полтавська, Харківська, Чернігівська губернії) наприкінці XIX - на початку XX ст., приділивши увагу результатам всеросійського перепису 1897 р., особливостям рівня грамотності серед сільського та міського населення, жінок і чоловіків, становищу педагогів, проблемі національної дискримінації українців тощо. О.Рахно досліджував діяльність Чернігівського губернського земства у сфері освіти наприкінці XIX ст., зосереджуючи увагу на огляді діяльності постійної комісії з народної освіти. Окремі дані щодо цієї ж теми містяться у статті Л.Мекшун у розрізі розвитку земської статистики освіти.

Відаючи належне працям перелічених дослідників, ми ставимо за мету дослідити окремі аспекти діяльності земств Чернігівської губернії по підготовці впровадження загального початкового навчання у II половині XIX ст.

Для реалізації означеної мети слід розглянути пропозиції повітових земств щодо введення обов'язкового початкового навчання як перший крок до загальної освіти, проаналізувати проекти окремих осіб, роботу губернської управи, повітових земств

© Потій Наталія Миколаївна - аспірантка кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

і постійної комісії з народної освіти щодо вивчення становища народного просвітництва та проведення розрахунків щодо запровадження загального навчання.

На початку діяльності земських установ у сфері народної освіти більшість селян байдуже ставилась до освіти своїх дітей і не бажала віддавати їх до школи. Тому окремі повітові земства бачили вихід зі складної ситуації лише у створенні своєрідної системи примусу до навчання. Зокрема, вже у 1866 р. комісія з народної освіти доповідала Суразьким повітовим зборам про доцільність запровадження обов'язкового навчання. Однак це правило поширювалось лише на селища, де діяли початкові народні училища, та на одного сина із багатодітної сім'ї для того, щоб селянська родина не залишалась без помічників. Відвідування училища іншими дітьми та єдиної дитини у сім'ї залишалось на вибір батьків. Це ж правило стосувалось і дівчаток [19, с. 6]. У 1874 р. Остерські повітові збори прийняли рішення про необхідність поступового впровадження обов'язкового навчання, незважаючи на те, що у повіті діяло лише 11 училищ з 500 учнями, у той час як усіх дітей шкільного віку налічувалось близько 15 тис. [11, с. 100].

На основі доповідей Кролевецьких та Конотопських повітових зборів у 1875 р. розглядалось питання загальної початкової освіти Чернігівськими губернськими земськими зборами. Так, за дорученням Конотопських зборів у 1872 р. була створена комісія із членів управи і земських попечителів початкових народних училищ, яка прийняла рішення прохати в уряді дозволу запроваджувати обов'язкове навчання. Серед причин називались необхідність морального та економічного розвитку населення, підготовки збирачів податків, волосних судів. Комісія виокремила ряд вимог та особливостей реалізації цього завдання. Зокрема, Конотопському земству мало бути надано право поступово вводити обов'язкове навчання у кожному населеному пункті повіту, після того, як у поселенні будувалось відповідне до кількості дітей приміщення для училища. Протягом 2 років усі діти чоловічої статі від 10 до 16 років на вибір батьків мали здобувати початкову освіту. Навчання тривало б від 1 жовтня до 1 травня. Діти із сіл, де не було училищ, були зобов'язані відвідувати навчальний заклад лише за умови, якщо найближча школа була на відстані до 2 верст*. Земським зборам надавалось право штрафувати батьків, які не бажали віддавати дітей на навчання. Обов'язкова початкова освіта повинна була бути безкоштовною. Усі фінансові витрати мало нести повітове земство. Земство пропонувало дбати про малозабезпечених учнів. Зокрема, дітям дуже бідних сімей мали надаватись одяг та взуття. Загалом, ці умови передбачали лише поступові кроки переходу до обов'язкового навчання.

Однак Чернігівські губернські земські збори відхилили клопотання. Гласні зазначали, що низький рівень освіченості серед населення пов'язаний не з відсутністю обов'язковості навчання. У губернії навчалось 16% хлопчиків і 0,8% дівчаток, проте училища були переповнені. Отже, однією з причин була нестача приміщень. Недостатня забезпеченість училищ навчальними посібниками певною мірою впливала на нерегулярне відвідування учнями училищ. Важливим аргументом був і неправильний підхід щодо накладання штрафів на батьків дітей, які не навчались, адже селянам ще не була доведена користь навчання [5, с. 20-21, 34-38, 43-45]. Зазначені аргументи вказували на необхідні напрямки роботи земств для успішнішого ведення освітніх справ.

Загалом у 70-х рр. XIX ст. питання впровадження обов'язкового навчання, окрім Чернігівської губернії, піднімалось ще двома губернськими (Олонецьким та Володимирівським) та 8 повітовими земствами в Олонецькій, Рязанській, Казанській, Катеринославській, Володимирівській, Нижньгородській та Пензенській губерніях [13, с. 111]. Як бачимо, вимоги повітових земств Чернігівської губернії щодо введення обов'язкового навчання збігалися із загальноросійськими тенденціями і свідчили про поступове формування у земських діячів усвідомлення необхідності просвітництва серед усього сільського населення.

Проблема забезпечення дітей початковою освітою обговорювалась на сторінках

* 1 Примітка. 1 верста = 1066,8 м.

періодичних видань. Цікавою у цьому відношенні є стаття дворянина А.Міклашевського "Обязательное обучение в сельской народной школе", надрукована у "Земском сборнике Черниговской губернии" [12], в якій він аналізував системи початкової освіти у країнах Європи та США. Крім того, автор запропонував власний варіант впровадження загального навчання. Зокрема, Міністерство народної освіти мало визнати обов'язком усіх батьків давати дітям елементарну освіту. Містам, громадам і селам дозволялося запроваджувати загальне навчання. Автор опирався на думку видатного педагога, методиста, земського гласного М.О.Корфа, котрий виступав за введення обов'язкового навчання на основі клопотань повітових земських зборів як установ, найбільш знайомих з освітньою справою у повіті. А.Міклашевський досліджував питання запровадження обов'язкового навчання за обставин, коли училище не могло помістити усіх дітей шкільного віку. У такому випадку необхідно було створити комітет з учителя, попечителя школи і священника, який здійснював би відбір учнів. Обрані діти обов'язково мали навчатись 3-4 роки. Решта - зараховувалась у кандидати і приймалась до школи за першої можливості. Завданням земства було б створення з випускників помічників учителів. У результаті обов'язкова школа стала б потрібною лише для найбідніших, заможніші могли б виховувати своїх дітей на основі приватного викладання [12, с. 78-80].

На початку 90-х рр. ХІХ ст. проблема поширення початкової освіти набувала все більшої ваги не лише для земських діячів, але й для селян. Збільшення кількості фабрик і заводів, розвиток техніки тощо вимагали відповідного освітнього рівня. Певну роль відіграла й просвітницька діяльність земських установ. Однак, попри зростаючий інтерес до освіти, більшість населення залишалась безграмотною. Як свідчать матеріали всеросійського перепису 1897 р., відсоток освічених у Чернігівській губернії становив лише 18,2 (серед чоловіків - 29,8, серед жінок - 7,3), причому у селах він дорівнював: серед чоловіків - 27,7, жінок - 5,3. Низькі показники грамотності яскраво свідчили про необхідність кардинальних змін у системі початкової освіти. Важливим фактором було ставлення держави. Уряд не лише не сприяв поширенню просвіти, але й створював умови, за яких земським народним училищам доводилося боротись за своє існування. Погоджуючись з думкою В.Шевченка, вкажемо, що низький рівень освіти серед українського населення був цілеспрямованою політикою уряду на утримання його у покорі шляхом безграмотності [22, с. 71-72].

Результати всеросійського перепису стали суттєвою спонукою до рішучіших кроків земств у розвитку початкової освіти. Загалом 90-і рр. ХІХ ст. стали початком активної діяльності земств Російської імперії в освітній сфері. У період з 1893 по 1897 рр. понад 70% губернських земств підняли питання про запровадження загального початкового навчання, близько 60% - про шкільний капітал чи фонд та особливі асигнування на шкільне будівництво, не менше ніж 50% земств проектували чи здійснили статистичні дослідження народної освіти [24, с. 47-48]. Не стало винятком і Чернігівське губернське земство, яке у 1896 р. розглянуло доповідь управи (голова - Ф.Уманець, члени - П.Солонина і П.Бушдет) щодо сприяння губернського земства відкриттю початкових народних училищ.

Губернська управа окреслила свій проект введення загальної освіти. За основу було взято школу, яка складалася з одного учителя та 60 учнів. Для розрахунку необхідної кількості коштів було визначено вартість училища на 1 комплект у 330 руб. На думку управи, кількість дітей шкільного віку дорівнювала 9% від загальної кількості населення. Під час досліджень було визначено 4 категорії населених пунктів, у яких відкриття народних училищ мало б свої особливості. Повноцінну земську школу могли відкривати у селах із сотнею дворів. Облаштування та утримання училищ у цих поселеннях покладалось на повітове земство та сільську громаду. Другу категорію населених пунктів складали села від 70 до 100 дворів, де для відкриття навчальних закладів губернське земство доплачувало зайві витрати (максимально 1/3 усіх коштів - 110 руб.). Означений порядок давав можливість відкрити школу для 40 учнів. Училища у селах до 70 дворів коштували б надто дорого для земства. У цьому випадку управа передбачила відкриття спрощених шкіл, які входили до третьої категорії.

Посаду вчителя займали 6 особи без спеціальної підготовки. На таких підставах повітові земства відкривали 6 навчальні заклади навіть з одним відділенням з субсидією від губернського земства 50 руб. на школу. До четвертої категорії були віднесені найдрібніші хутори. У цих поселеннях управа перекладала відповідальність за освіту дітей на плечі самих селян, які мали наймати квартири для своїх дітей у селах, де діяли училища. У деяких випадках передбачалось відкриття тимчасових шкіл [4, с. 2-6]. Ключовими залишались розрахунки щодо асигнувань на початкові народні училища. Сума щорічної субсидії Чернігівського губернського земства становила 6 76240 руб. (у 1898 р. мало бути асигновано 25 тис. руб.) [4, с. 7, 9].

Отже, Чернігівська губернська управа заклала організаційні основи впровадження загального початкового навчання. Вона окреслила такі напрямки: фінансування, розподіл населених пунктів на категорії, особливості навчальних закладів, які мали відкриватись, тощо.

Важливість правильного підходу до вивчення проблеми загальної освіти змусила окремих земців відстоювати свій погляд. П.Солонина - член губернської управи, підготував окрему доповідь. Автор вважав, що повітовим управам разом з училищними радами необхідно було розробити окремо для кожного повіту приблизну мережу початкових навчальних закладів. Губернське земство мало б субсидювати повіти у розмірі від 1/3 до 1/2 річних витрат на утримання кожного нового училища у залежності від заможності повіту, розширити допомогу сільським громадам на будівництво шкільних приміщень у формі позик та субсидій. Питання введення загального початкового навчання мало б також досліджуватись повітовими земськими зборами та училищними радами [10, с. 10].

При розгляді доповіді управи комісія з народної освіти дійшла висновку, що питання стану початкової освіти потребує детальнішого і чіткішого вивчення у зв'язку з тим, що висновки управи ґрунтувалися на статистичних даних 1893 р., які на 1896 р. значно змінились, а також через помилки у підрахунку відсотка дітей шкільного віку, сумніви щодо можливості заснування спрощених шкіл тощо. Тому було вирішено створити спеціальну постійну комісію, яка мала з'ясувати стан початкової народної освіти у Чернігівській губернії [20, с. 1312-1313].

Отже, за рішенням Чернігівських губернських земських зборів була створена постійна комісія з народної освіти. Її очолив князь М.Д.Долгоруков. Протягом 1897 р. до складу комісії входили вже згадувані члени губернської управи, а також: О.О.Бакуринський, В.В.Баршевський, Г.М.Карачевський-Волк, Ф.А.Лизогуб, Є.І.Малявка, Л.Я.Рудановський, В.І.Рудзинський, О.О.Русов, І.І.Сілаков, Д.Р.Тризна, В.М.Хижняков, І.Л.Шраг. Обов'язки секретаря виконував Б.Д.Грінченко (у 1898 р. - М.М.Коцюбинський).

На засіданні спеціальної комісії з народної освіти 22 квітня 1897 р. було встановлено напрямки її діяльності. Ми зосередимося на дослідженні діяльності комісії з народної освіти по розробці проекту введення загальної початкової освіти. Вивченням цього питання займалась окрема підкомісія у складі М.Д.Долгорукова, О.О.Бакуринського та В.М.Хижнякова. Пізніше, враховуючи необхідність проведення значних статистичних досліджень, до підкомісії був запрошений О.О.Русов. На засіданні було заслухано повідомлення князя П.Д.Долгорукова, який здобув досвід роботи у цій сфері у Курській губернії. На думку комісії, до шкільної мережі варто було зараховувати земські, міністерські та приватні училища, виключивши зі списків церковнопарафіяльні школи і школи грамоти. Радіус шкільного району був зменшений до 2,5 версти, а відсоток дітей шкільного віку збільшений до 10%, розраховуючи на розширений курс навчання (чотири роки) [16, с. 815-818].

Для з'ясування стану народної освіти у повіті були розіслані спеціальні бланки, які містили питання про кількість училищ, їх розташування та розміри, власників приміщень, число класних кімнат, кількість учителів, учнів, фінансування тощо, та щодо рішень губернських зборів 1896 р. з народної освіти. Після збору відомостей, їх аналізу на карти були нанесені діючі училища. Ці карти були розіслані у повіті для доповнень, після чого остаточно виправлені.

Повіти поряд з даними шкільної мережі подавали свої пропозиції та зауваження. Зокрема, земства вказували на бідність населення, високі податки (Городнянські, Чернігівські збори), індивідуальність селян, нестачу педагогічних кадрів (Кролевецькі збори), що створювали суттєві перепони на шляху до загальної освіти. Тому розвиток початкової освіти вимагав ряд заходів. Зокрема, у звіті Чернігівської повітової управи повідомлялось, що першочерговим завданням є забезпечення початковою освітою саме бажаючих навчатись, а не відкриття училищ для усіх дітей шкільного віку. Проте управа підтримувала рішення губернських зборів 1896 р. відкрити у Чернігові учительську семінарію, клопотатись перед урядом про заснування міністерських училищ, створити із обов'язкових витрат капітал на народну освіту та про відрахування певного державного податку у розпорядження земських установ на народну освіту [8, с. 22-23] (з деякими варіаціями такі ж рішення приймали Городнянські та Новгород-Сіверські збори). Стародубські повітові збори не вбачали можливості і обов'язку брати на себе утримання усіх училищ та визнали необхідність фінансової допомоги уряду на їх відкриття. Сосницьке земство вважало доречнішим визначити відсоток дітей шкільного віку у 8%. Ряд земств не погодився з виключенням зі шкільних районів церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти (Остерське, Сосницьке, Стародубське, Мглинське). Однак, коли інші повітові збори намагались у делікатній формі звернути увагу губернських на можливість зарахування до мережі шкіл відомства Св.Синоду, Мглинські повітові збори прийняли рішення змінити карту шкільних районів, розроблену губернською комісією з народної освіти згідно з доповіддю повітової управи і включити до мережі 4 церковнопарафіяльні школи та 23 школи грамоти. Борзнянські, Городнянські, Конотопські, Стародубські, Новозибківські, Остерські, Чернігівські збори вважали, що губернське земство мало брати на себе частину витрат по будівництву, утриманню, ремонту приміщень для шкіл, у виплаті заробітної плати учителям та постачанні училищ підручниками. Конотопське земство пропонувало клопотатись про дозвіл відкривати спрощені школи для підготовки учнів до другої групи початкових народних училищ, Конотопські та Чернігівські повітові збори підтримали пропозицію П.Солонини щодо розподілу земської допомоги у відкритті училищ, враховуючи економічне становище населення [21, с. 214-230]. Загалом розвиток народної освіти та впровадження загального початкового навчання широко підтримувались у повітах і були одними із головних напрямків земської роботи.

Розробкою питання щодо необхідної для введення загального початкового навчання кількості початкових народних училищ та їх фінансуванням займався О.О.Русов. Свої розрахунки він виклав в окремій доповіді. У ній повідомлялось, що на кінець 1897 р. у Чернігівській губернії діяло 600 земських шкіл. У шкільну мережу було внесено 614 училищ (у них навчалось 51 тис. дітей, хоча розраховані на 37 тис.). У той же час для забезпечення початковою освітою всіх дітей шкільного віку (близько 150 тис. чол.) необхідно було 2209 початкових народних училищ. Загалом, за розрахунками О.О.Русова, потрібно було відкрити 1595 училищ на 3520 комплектів. За максимальними цінами їх вартість дорівнювала 5515800 руб., за мінімальними - 2903500 руб. У середньому витрати становили б 4 млн. руб. Будівництво початкових народних училищ тривало б не менше 20 років зі щорічними витратами 200 тис. руб. [18, с. 880-884].

Вивчивши питання загального початкового навчання, комісія підготувала свої пропозиції: а) клопотатись перед урядом про прийняття половини витрат на будівництво шкільних приміщень та видання Чернігівському губернському земству 100 тис. руб. щорічно протягом 20 років; б) прохати уряд профінансувати утримання нововідкритих училищ у розмірі асигнувань губернського і повітового земств разом; в) звільнити земство від обов'язкової статті витрат (близько 120 тис. руб.), щоб ці кошти могли бути асигновані на розвиток початкової освіти; г) дозволити Чернігівському губернському земству витрачати на народну освіту і частину дорожнього капіталу; д) губернське земство мало прийняти на себе 1/4 (у найбільшій частині поселеннях - 1/2) усіх виплат по утриманню училищ, що будуть відкриті з 1898 р. [18, с. 889-890].

Отже, комісією з народної освіти було здійснено величезну кропітку роботу з вивчення стану початкової народної освіти у Чернігівській губернії та проведені розрахунки щодо запровадження загального початкового навчання. Цей проект передбачав зміни у системі фінансування освіти. Комісія намагалася перекласти частину відповідальності з сільських громад та повітових училищ на губернське земство та уряд.

Однак і цей проект не мав одностайної підтримки. Окрему записку підготував член комісії з народної освіти Є.І.Малявка. Суть його пропозиції полягала у тому, що земство мало прийти на допомогу сільським громадам не лише у будівництві приміщень, але й у їх господарському утриманні. Розмір допомоги мав визначатися платоспроможністю окремих громад. Для цього встановлювався б спільний відсоток, який громади могли асигнувати на виплати за взяті позики і утримання училища. Інші витрати мали розподілити між собою повітові та губернське земства. Відповідно визначались обсяги допомоги губернського земства та уряду [6]. У результаті Чернігівські губернські земські збори 1897 р. прийняли рішення про доопрацювання проекту введення загального початкового навчання на основі записки Є.І.Малявки і продовжили діяльність комісії з народної освіти.

Під час засідань комісії у наступному році одним із напрямків роботи було питання зменшення відсотка дітей шкільного віку до 7,5 (на основі записки Є.І.Малявки). Однак проти категорично виступив О.О.Русов, вважаючи, що комісія не має такої можливості, зате може зменшити норми кубічного вмісту класних кімнат на 1 учня. У результаті комісія залишила своє попереднє рішення. Також вивчалася можливість статистичного дослідження прибутковості сільських громад. Було з'ясовано, що на це потрібно близько 100 тис. руб. і кілька років роботи. Тому зазначена пропозиція також була відхилена [15, с. 18-19].

Комісія з народної освіти зосередилась на проблемі розподілу витрат на народну освіту між губернським та повітовими земствами. Було підготовлено 2 проекти. У першому, складеному Є.І.Малявкою і погодженому з частиною комісії, зазначалось, що нормою витрат повітового земства на народну освіту слід вважати 2% оподаткованих для губернського збору прибутків повіту. Відповідно губернське земство мало допомагати повітовим у розмірі 4/5 перевищуючих норму витрат повіту. При тому на 1 комплект мало асигнуватись до 350 руб., надмірні витрати відшкодовувало б повітове земство. Також передбачалося звернення до уряду про надання допомоги у розмірі 1/2 витрат губернського земства [7, с. 15-16].

Другий проект був складений членом постійної комісії з народної освіти В.М.Хижняковим. У цьому проекті пропонувалось кардинально змінити систему управління початковою освітою. Важелі керівництва передавались від повітових земств до губернського. Останнє мало за два роки наперед визначати кількість училищ, які повинні відкриватись у повітах, і повідомляти про це повітові збори. Ті, в свою чергу, надавали б пропозиції щодо планів шкільних приміщень, меблів тощо на розгляд губернських зборів. Обсяги витрат встановлювались би губернським земством. Важливим кроком уперед була пропозиція звести участь сільських громад у будівництві шкільних приміщень до їх добровільного бажання. В.М.Хижняков пропонував ліквідувати всі розбіжності між повітами у будівництві приміщень, для усієї губернії мала встановлюватись однакова заробітна плата учителям та надбавки за вислугу років. Також було з'ясовано, що на будівництво і меблювання необхідної кількості училищ мало бути асигновано від 4-5 млн. руб. до 7290000 руб. Тому автор вважав необхідним прохати в уряду 4,5 млн. руб. [3]. Проте тимчасова комісія з народної освіти визнала цей проект, як і проект Є.І.Малявки, недосконалим, зазначивши, що звільнення сільських громад від обов'язкової участі у витратах на освіту суттєво змінить систему народної освіти, а "ныне существующий строй, по мнению комиссии, надлежало бы оставить и изменение его нежелательно" [20, с. 1332].

Окрім вищезазначених пропозицій, власний проект підготувала тимчасова комісія, згідно з яким Чернігівське губернське земство протягом 1901-1910 рр. мало збільшити

кількість народних училищ до 1/3 необхідного числа. Тому, з 1901 р. у губернії щороку повинно було відкриватись 60 комплектів по 4 у кожному повіті. Господарські витрати, як і раніше, покладались на сільські громади. Передбачалося звернення до уряду щодо прийняття 1/2 витрат на будівництво 600 комплектів (60 тис. руб. щорічно) та 1/2 витрат на їх утримання (щорічно - 10500 руб.). Губернське земство брало на себе 1/2 асигнувань на будівництво шкільних приміщень (60 тис. руб.) і 1/4 на їх утримання. Повітові земства починаючи з 1902 р. щорічно збільшували б витрати на народну освіту на 350 руб. [20, с. 1334-1335]. Як бачимо, тимчасова комісія передбачала дуже обмежені кроки у запровадженні загальної освіти, тому і цей проект не міг бути прийнятий.

Чернігівські губернські збори не затвердили жодного варіанту впровадження загального навчання. Роботу постійної комісії з народної освіти було продовжено ще на рік і їй було запропоновано повернутись до проекту управи 1896 р. Проте зі смертю її голови князя М.Д.Долгорукова 8 травня 1899 р. комісія була закрита і протягом року не збиралась. Крім того, напередодні її закриття О.О.Русов разом з деякими членами постійної комісії з народної освіти вийшов зі складу, вважаючи, що її робота шкідливо позначається на розвитку освіти у повітах [17, с. 68]. Згодом постійна комісія з народної освіти продовжила свою діяльність, але питання загальної освіти відійшло на другий план.

Подальші пропозиції окремих повітових земств щодо загальної освіти (Мглинські повітові збори 1900 р.) відхилялись, посилаючись на дослідження цього питання у губернії в цілому [2, с. 1-3]. Така ситуація склалась і в інших губерніях, де земські установи, провівши підрахунки, зіткнулися з проблемою обмеженості земських ресурсів. Безвихідь ситуації призводила навіть до рішень про передання початкових народних училищ у відання Св.Синоду (Тверське повітове земство) [9, с. 23]. Лише з прийняттям 3 травня 1908 р. Правил про державне фінансування програми загальної початкової освіти розпочалося поступове запровадження загального навчання.

Таким чином, вкрай низький рівень освіти населення Чернігівської губернії не міг залишитися поза увагою земських діячів, серед яких було чимало людей, які вірили у своє завдання освічувати народ і працювали у цьому напрямку. Тому питання запровадження загальної освіти постало відразу ж із заснуванням земських органів самоврядування. Найбільшої гостроти освітня проблема набула у 90-х рр. XIX ст., коли Чернігівське губернське земство утворило спеціальну комісію з народної освіти для вивчення і здійснення розрахунків для впровадження загальної освіти. Проте, незважаючи на тривале дослідження, ця проблема не була розв'язана. Основною перешкодою стало фінансування, яке не бажали брати на себе ні уряд, ні навіть частково губернське земство. У той же час розробка питання запровадження загального початкового навчання на губернському рівні свідчила про усвідомлення важливості цієї проблеми та пошуків її вирішення.

1. Гавриш Р. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865–1919 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. - Харків, 1999. - 196 с.; Захарова І. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864-1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. - Черкаси, 2002. - 184 с.; Мармазова О. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX - поч. XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. - Донецьк, 1998. - 180 с.

2. Доклад Губернской Земской Управы по ходатайству Мглинского Земства о принятии на счёт Губернского Земства половины расходов на содержание школ / Приложения // Земский сборник Черниговской губернии. - 1901. - №11. - С. 1-3.

3. Доклад Подкомиссии, избранной 5 сентября 1898 года // Черниговскому губернскому земскому собранию XXXIV-й очередной сессии 1898 года Комиссии по народному образованию Доклад с мнениями членов ея и статистическими данными о положении начального образования в Черниговской губернии (№165). - Чернигов, 1899.- С. 17-30.

4. Доклад Черниговской Управы о содействии Губернского земства повсеместному открытию народных школ // Земский сборник Черниговской губернии. - 1896. - №10-11. - С. 2-6.

5. Журналы очередного Черниговского Губернского Земского Собрания 1875 года. - Чернигов, 366 с.

6. Записка губернского гласного Евгения Ивановича Малявки по вопросу о содействии со

стороны губернского земства повсеместному открытию школ в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. - 1899. - №9. - С. 933-940.

7. Записка Е.И.Малявки об участии губернского земства в расходах на народное образование // Черниговскому губернскому земскому собранию XXXIV-й очередной сессии 1898 года Комиссии по народному образованию Доклад с мнениями членов ее и статистическими данными о положении начального образования в Черниговской губернии (№165). - Чернигов, 1899.- С. 7-16.

8. Земские народные школы в Черниговском уезде. По отчету уездной управы за 1896 год. (Окончание) // Земский сборник Черниговской губернии. - 1898. - №5. - С. 5-31.

9. Известия по народному образованию // Земский сборник Черниговской губернии. - 1904. - №.1. - С. 23-28.

10. К докладу Губернской Управы о повсеместном открытии народных школ // Земский сборник Черниговской губернии. - 1896. - №10-11. - С. 1-10.

11. Клеппер А. Итоги земской работы в области народного образования по истечении 25 лет. (Остерский уезд). // Земский сборник Черниговской губернии. -1894. - №№2-3. - С. 93-120.

12. Миклашевский А. Обязательное обучение в сельской начальной школе // Земский сборник Черниговской губернии. - 1889. - №№ 11-12. - С. 51-81.

13. О введении обязательного обучения по ходатайствам некоторых земских собраний // Журнал Министерства Народного Просвещения. - 1874. - №12. - С. 111-131.

14. Отчет Черниговской Губернской Земской Управы за 1897 год // Земский сборник Черниговской губернии. - 1898. - №10. - 296 с.

15. Отчет Черниговской Губернской Земской Управы за 1898 год. - Чернигов, 1899. - 322 с.

16. Прилож. №159. Доклад по вопросу о всеобщем обучении комиссии по народному образованию / Приложения к журналам Черниговского губернского земского собрания сессии 1897 г. // Земский сборник Черниговской губернии. - 1899. - №8. - С. 814-848.

17. Рахно О. Чернігівське губернське земство і питання освіти наприкінці XIX ст. // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. - Чернігів, 2001. - С. 66-69.

18. Русов А. Расчёты о необходимом количестве начальных школ в Черниговской губернии для возможности введения всеобщего обучения // Земский сборник Черниговской губернии. - 1899. - №9. - С. 861-889.

19. Свод постановлений Суражского земства по народному образованию с 1865 по 1893 год , составил А.С.Клеппер // Земский сборник Черниговской губернии. -1896. - №5. - С. 3-231.

20. Свод постановлений Черниговского Губернского Земского собрания (XIX - XXXV сессии). 1883-1899 годов. С кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. (I - XVIII с. с.). Выпуск / Составил, по поручению Губернской Земской Управы С.В.Сотников. - Чернигов, 1903. - С. 1298-2283.

21. Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии за 1897 год. / Составил И.М.Обозненко. - Чернигов, 1900. - 728 с.

22. Шевченко В. Стан народної освіти в Лівобережній Україні (кінець XIX - початок XX ст.) // Сіверянський літопис. - 2006. - №.2. - С. 70-75.

23. Шевченко В. Стан народної освіти в Лівобережній Україні (кінець XIX - початок XX ст.) // Сіверянський літопис. - 2006. - №.2. - С. 70-75; Рахно О. Чернігівське губернське земство і питання освіти наприкінці XIX ст. // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. - Чернігів, 2001. - С. 66-69; Мекшун Л. Земська статистика освіти в Україні // Сіверянський літопис. - 2000. - №3. - С. 120-122.

24. Энциклопедия. - Т. X. - Народное образование в России / Составили И.П.Белокопский, Э.О.Вахтёрова, В.П.Вахтёров, Г.А.Поперек и Л.Б.Хавкина-Гамбургер. - Спб., 1912. - 351 с.

В статье анализируется деятельность уездных и губернского земств Черниговской губернии по подготовке введения всеобщего начального образования. Дается характеристика проектов уездных земств, частных лиц, изучается работа губернской управы и постоянной комиссии по народному образованию относительно установления положения народного образования и приведения расчётов для введения всеобщего обучения.

The article analyses the activities by the District (Uyezd) and Province Councils (Zemstva) of the Chernigov Province aimed at the introduction of universal elementary schooling. The projects by the District Councils and private individuals are characterized; the preparatory work of the Province Board and the Standing Commission for Popular Schooling on the corresponding regulations and calculations of necessary resources is researched.